

Haçlı Seferlerinde Halı Üzerine Bir Deneme

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Çorum,
Türkiye nadirkarakus@hitit.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 13.10.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date : 29.12.2022
Yayın Tarihi / Published Date : 31.12.2022

Atıf/ Cite as

Karakuş, Nadir. "Haçlı Seferlerinde Halı Üzerine Bir Değerlendirme". *İstem* 20/40 (2022): 423-440. <https://doi.org/10.31591/istem.1226226>

Öz

Suriye, Filistin ve Mısır coğrafyasında sürüp giden Haçlı seferleri, özellikle 1291'den sonra Anadolu coğrafyasının yeni efendisi Osmanlılar ile farklı safhalarla devam etmiştir. Bu süreç içerisinde, Doğu ile Batı arasında bir taraftan düşmanlıklar üretilip savaşlar yapılırken, diğer taraftan da halı gibi değerli ürünler kanalıyla Avrupa'ya bir kültür ve medeniyet transferi gerçekleştirilmeye başlamıştır. Suriye'deki Haçlı lordlarının evlerini ve farklı mekânlarını süsleyen halılar, onlara aynı zamanda Doğu'da neler elde ettiklerinin de cevaplarından birisini vermiştir. Halı, Sür'da yapılan bir Haçlı düğününden, Beyrut'taki Haçlı senyörünün sarayına kadar pek çok olaya ayna tutmuş ve seferlerin gerçek nedenlerinin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bizans'ın özellikle Antakya Haçlıları ve Anadolu'daki Türklerle olan ilişkilerinde de halı üzerinden yaşanan bazı olaylar, seferlerin farklı bir çehresini ortaya koymuştur. Daha sonra Osmanlıların Bizans tekfurları ve imparatorları ile olan ilişkilerinde halının söz konusu edildiği detaylar, bir devletin nasıl kurulup yükseldiğini de gözler önüne sermiştir. Öte yandan Venedikliler ve Portekizlilerle ittifak arayışına giren İran'daki Safevîlerin halı üzerinden yürüttükleri iktisadî savaşlar ise seferlere yeni bir boyut kazandırmış, Haçlı seferlerinin hangi cephelere yayıldığını farklı bir cepheden ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Haçlı Seferleri, Halı, Etkileşim, Medeniyet.

Abstract

An Essay On Carpet In The Crusades

The Crusades, which continued in Syria, Palestine and Egypt, continued with different characteristics, especially after 1291, with the new master of Anatolian geography, the Ottomans. In this process, while hostilities and wars were fought between the East and the West, on the other hand, a culture and civilization transfer to Europe began to be realized through valuable products such as carpets. The carpets that adorned the houses and different places of the Crusader lords in Syria also gave them one of the answers to what they had achieved in the East. The carpet mirrored many events, from a Crusader wedding in Sur to the palace of the Crusader lord in Beirut, and contributed to the understanding of the real reasons for the expeditions. Some events on the carpet, especially in the relations of Byzantium with the Crusaders of Antakya and the Turks in Anatolia, revealed a different face of the expeditions. Afterwards, the details about the carpet in the relations of the Ottomans with the Byzantine monarchs and emperors also revealed how a state was founded and rose. On the other hand, the economic wars

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

waged by the Safavids in Iran, who sought alliances with the Venetians and the Portuguese, added a new dimension to the campaigns and explained which fronts the Crusades spread to

Keywords: History of Islam, Crusades, Carpet, Interaction, Civilization.

Giriş

Çok eski zamanlardan beri Doğu'da insanlar evlerini ve hükümdarlar saraylarını halılarla kaplamış, zeminini bu nadide dokumalarla örtmüşlerdir. Kur'an'da yeryüzü, üzerinde gezip dolaşılan bir halıya (bisât) benzetilmiştir,¹ VII. yüzyıla ait halılar, Çin'in Hoten şehrinden Orhun bölgesindeki Uygur hükümdarlarının saraylarına kadar dönemlerinin zevk ve estetiğini yansıtmıştır.² Diğer yandan halı ve kilimlerde tercih edilen motifler, onu dokuyan kabilenin de imzası anlamına gelmiş, bu desenler onun hangi kabileye ait olduğunu da ortaya koymuştur.³

Büyük zaferler ve askeri başarılar, bu esnada ele geçirilen nadide halıların gölgesinde kalabilmiştir. 15/636'da Sa'd. b. Ebû Vakkâs kumandasındaki İslâm ordusu Kadisiye Savaşı'nı kazanarak İran ve Kuzey Irak'ın kapılarını açmışlardır.⁴ Bundan sonra da Dicle Nehri başarıyla geçilmiş, Sasanîlerin başşehri Medâin'e girilerek buraya hâkim olunmuştur. Müslüman fatihler tarafından ele geçirilen altın, gümüş ve değerli taşlarla süslü bir halı diğer ganimetlerden daha fazla ilgi çekmiştir. Bahar motifleri ile süslü "*Bahâr-ı Kısra*" veya "*Bahâr-ı Hüsvrev*" halısı, görenleri kendisine hayran bırakmış, uzun süre gözlerini bu eşsiz halıdan ayıramamışlardır. Diğer ganimetlerle birlikte Medine'ye gönderilen bu halının Hz. Ömer tarafından parçalara bölünüp paylaştırılmasıyla pek çok kişi bir anda zengin olmuştur.⁵

Bu eşsiz ve nadide halılar, kazanılan zaferler yanında yıkılan devletlerin acı hatıralarını da sergilemiştir. Abbasi halifesi Mütevekkil-Alellah'ın (847-861) oğ-

¹ Nûh 71/19.

² N. Görgünay Kırcioğlu, *Altay'lardan Tuna Boyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Motifler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1995), 39-40; S. Tural, *İlmek'e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim* (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Yayını, 1999), 38.

³ Casim Avcı, "Kabile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/30-32.

⁴ Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989), 1/276; İbn Sâ'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/92; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/492-494; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 1/131-133; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu'l-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs 1387), 3/487-489; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 2/608; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 1/115-117; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 3/57; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 20/291; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 4/161-164; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/1754; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Divânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 2/526-529; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423), 19/215.

⁵ Taberî, *Târîh*, 4/22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/210; William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 45.

lu, müstakbel halife Mu'tez-Billâh (866-869) için yaptırdığı Sâmerâ yakınlarındaki Belkûvârâ Sarayı'nın zemini, Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik'e ait bir halı ile kaplanmıştır. Emevîlerin son zamanlarında inşâ edilen Kasru'l-Mişatta örnek alınarak yapılan bu sarayın zemini, Hişam'ın halısı ile kaplanmış, yıkılan devletlerin de hiç umulmadık varisleri olduğu bir kez daha halı üzerinden ortaya çıkmıştır.⁶

Abbasi halifeleri de saraylarında Acem halılarına yer vermiş, oturdukları tahtlarını dahi bu nadide halılarla kaplatmışlardır. Halife Muktedir-Billâh (908-932), 305/917-918'de Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un (913-957) elçisini görkemli tahtının üzerinde karşıladığında altın iplerle işlenmiş bir halı üzerine kurulmuş ve bu durum elçinin dahi oldukça dikkatini çekmiştir.⁷

Eşsiz halıların kapladığı camiler ise tarihe bir renk katmışlardır. Mısır'ın 640 itibarıyla fethinin bir hatırası olarak inşâ edilen Amr b. el-Âs Camii, nadide halılarla kaplanmış, mihrabı dahi bu eşsiz halılarla tezyin edilmiştir.⁸ Fatımîler döneminde de (909-1171) zevkle dokunmuş halılar Kahire camilerini ve saraylarını süslemeye devam etmiştir.⁹ Kızıldeniz ve Akdeniz'in limanlarından elde edilen gelirle Kahire sarayı ışıltılı parlamış, ışığın gelişine göre bu kalemin gibi renk değiştiren muhteşem halılar herkeste hayranlık uyandırmıştır.¹⁰

İslâm medeniyetinin Batı'ya etkisi ile ilgili olarak Endülüs, Sicilya ve Haçlı seferlerinin büyük etkisi olduğuna dair çok şey söylenmiştir. Oysa işin ticarî boyutu da bir o kadar önemlidir. Ortaçağ'da Frank soylularının evlerini süsleyen halıların adresi hep Mısır ve Suriye limanlarına ve bu limanlarla bağlantılı olan Anadolu'ya çıkar.¹¹ Bu limanlarda Avrupa'ya sevk edilen şeyler arasında Doğu'nun özenle dokunan halıları da bir müddet sonra Fransa ve İngiltere'deki soyluların evlerini süslemeye başlayacaktır.¹²

Halı ile ilgili pek çok makale hatta kitap yazılmış, evleri, sarayları; hatta özel alanları dahi kaplayan bu eşsiz ürünler Haçlı seferlerinde oynadıkları roller açısından araştırılmamıştır. Bu makalemizde, konunun sanat tarihine ait tarafı bir yana bırakılarak halının Mısır, Suriye, Filistin ve Anadolu coğrafyasında şahitlik ettiği olaylar incelenecektir. Böylece Haçlı seferlerinin çok da bilinmeyen bazı ayrıntıları mercek altına alınarak seferlerin farklı bir yüzü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.), 2/38; M. S. Dimand, "Studies in Islamic Ornament: I. Some Aspects of Omayyad and Early Abbâsîd Ornament", *Art Islamica*, 4 (1937), 293-337.

⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 11/136.

⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ fi Sinaâti'l-İnşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/595.

⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr: M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 4/92.

¹⁰ Nebi Bozkurt, "Halı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/251-262.

¹¹ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 4.

¹² David Jacoby, "Economy of the Levant", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 374-377.

1. Haçlı Seferlerinde Halı

Haçlı seferlerinde halı konusu ile ilgili Frank cenahından bildiğimiz şeyler küçük kıvrıntılardan ibarettir. Haçlılar, 1098'den itibaren Doğu'nun zarif halıları ile tanışmışlar ve Antakya'yı ele geçirince gördükleri ipekli halılar karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdi. Bu hayranlık 1109'da Trablus'u ele geçirmeleri, 1124 yılında Sûr'u zapt etmeleri ile devam etmişti.¹³ Beyrut'taki dillere destan İbelinlerin sarayı da eşsiz Doğu halıları ile kaplanmış zarafet ve inceliğiyle Fransız saraylarını gölgede bırakmıştı.¹⁴ Avrupa'ya ise halının daha çok İskenderiye gibi Mısır limanlarından sevk edildiğini de ilave etmeliyiz.¹⁵ İleriki bölümlerde bu husus yeniden gündeme getirilecektir; ancak biz halı konusunu daha çok Mısır ve Anadolu üzerinden tespit ettiğimiz ayrıntılar üzerinden incelemek istiyoruz.

1.1. Mısır

Kadîm Mısır'da İskenderiye, Süveyş ve Bulak'ta halıcılık yapıldığını ve buralarda halı dokuma tezgâhlarının olduğunu görüyoruz.¹⁶ William Heyd, bu merkezlere Mısır dokuma sanayiinin kalbinin attığı Tinnîs'i de ilâve eder. Firavun'lar döneminde bir ara Mısır'a başkentlik yapan Tinnîs,¹⁷ atölyelerinde dokunan ipekli zarif halıları ile de öne çıkmıştı.¹⁸ Bunlardan Nil'in batı yakasında yer alan Bulak'ın Sultan Baybars zamanında (1260-1277) kurulduğunu hatırlayacak olursak,¹⁹ buradaki halı tezgâhlarının Memlûkler devrinden itibaren faaliyete geçtiğini söyleyebiliriz.

Mısır ve İskenderiye'de dokunan halıların Vatikan'da papaların oturdukları mekânları kapladığına şahit oluyoruz. IX. yüzyıla kadar Mısır'da dokunan halılar, Roma'ya doğru yol alıyor, üzerlerinde özenle işlenmiş aslan, fil, kartal, tavus kuşu, sülün, gergedan ve fesleğen gibi motifler görenleri Doğu estetiğinin zarafeti ile büyülyordu.²⁰ Bu halılar üzerinde haç, Meryem-İsa gibi Hıristiyanlık'a ait figürlerin olmaması ise bu eşsiz dokumaların özel sipariş ile yapılmadığının bir delili gibidir. Haçlıların Mısır halıları ile tanıştığı tespit edebildiğimiz tek olay ise, Frankların 1167'de Kahire Sarayı'na elçi olarak gittiklerinde olmuştu. Kaysâriye hâkimi Hugue ve Arapça bildiği söylenen Geoffroi isimdeki bir Tapınak şövalyesi Fâtîmî halifesi el-Âdid'in huzuruna kabul edildiklerinde, Kahire Sarayı'nın zenginlikleri arasında zarif halılarını da görmüşler ve bu güzellik karşısında adeta büyülenmişlerdi.²¹

¹³ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 194.

¹⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3/324; Hans Eberhard Mayer, "İbelin versus İbelin: The Struggle for the Regency of Jerusalem, 1253-1258", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 122 (1978), 25-57.

¹⁵ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 46, 103, 194, 332.

¹⁶ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/563-569.

¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/51-52.

¹⁸ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 46.

¹⁹ Makrizî, *es-Sülûk*, 2/353; Makrizî, *Hitât*, 3/235.

²⁰ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 103.

²¹ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, (New York: Colombia University Press, 1943), 2/319.

1171'de Selahaddin'in Mısır'a tam manasıyla hâkim olup Haçlılara karşı takip ettiği etkin siyaset Frankları Mısır'ın zenginliklerinden uzak tutmuştu. Mısır üzerine yapılan beşinci ve yedinci Haçlı seferleri ise yine onlara bu hakkı vermemişti. Kaynaklarımızda sadece Yedinci Haçlı seferleri öncesi Fransa Kralı IX. Louis ile görüşmeye giden bir Fransız soylusunun altına serilen bir halıdan bahsedilir. Yine aynı kaynakta IX. Louis 1250'de Mansure'de esir edildiğinde altında bir halının dahi olmadığı anlatılır.²²

Eyyûbîlerin son dönemlerinde dahi Mısır halıları göz kamaştırmış, bu esnada sürüp giden hanedan kavgalarında da durum kendisini göstermişti. Dimaşk'a hâkim olan es-Salih İsmail (1239-1245), Mısır'daki yeğeni es-Salih Necmeddin Eyyûb'a (1240-1249) karşı yanına müttefik çekebilmek için ipek halılar göndermişti.²³ Mısır'da dokunan bu halıların hammaddesinin temin yerlerinden birisinin de Anadolu olduğunu²⁴ hatırlatmak gerekir. Bu husus da Anadolu Selçuklu-Eyyûbî ticarî ilişkilerinin anlaşılması açısından oldukça önemli bir ayrıntıdır.

1.2. Anadolu

Haçlı seferlerinde halının ikinci durağı, Frankların "Küçük Asya" dedikleri²⁵ Anadolu'dur. Bergama, Kula, Konya, Niğde, Kırşehir, Sivas ve Kayseri dönemin halı dokuma merkezleridir. Meşhur Gördes ise Anadolu'nun başlıca halı seccade dokuma merkezlerinden birisi olarak karşımıza çıkar. Farklı tonlarda dokunan bu seccade geleneği Saruhanoğulları zamanında da (XIII-XV. yüzyıl) devam etmiş, bu miras daha sonra Osmanlılara aktarılmıştır.²⁶

Anadolu'da ilk akla gelen halı dokuma atölyelerinin bulunduğu yer Lâdik, yahut bugünkü Denizli'dir. Burada imal edilen kumaşlar genellikle Rum kadınlar tarafından dokunuyor, Selçuklu ve beylik dönemi Türk insanı da yavaş yavaş bu mesleği öğrenmeye başlıyorlardı.²⁷ Onları bu işe sevk eden önemli bir âmil olarak da karşımıza Ahî teşkilâtı çıkar. Bu bölgedeki Ahî Sinan ve Ahî Toman'ın kabirlerinin yöre halkı tarafından büyük bir hürmetle ziyaret edilmesinin temelinde bu önemli hususu da aramak gerekir.²⁸

II. Kılıcarslan zamanında (1155-1192) yıldızı parlayan Aksaray'da üretilen halılar tâ Hind ve Çin'e gönderilecek kadar büyük bir kıymeti hâizdi.²⁹ II. Kılıcars-

²² Jean de Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 60, 205.

²³ İbn Vâsil, *Müferrüçü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 5/348; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 22/388.

²⁴ V. A. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 222; Oktay Aslanapa, *Halı Sanatının Bin Yılı* (İstanbul: Eren Yayınları, 1987), 13 vd.

²⁵ Bk. Frederick Burnaby, *Küçük Asya Seyahatnamesi: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı*, çev. Meral Gaspıralı (İstanbul: Sabah Kitapları Yayınevi, 1988), 28 vd.; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 190, 221-222.

²⁶ Besim Darkot, "Gördes", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 4/815.

²⁷ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 190.

²⁸ Besim Darkot, "Denizli", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 3/529.

²⁹ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 221; Cl. Huart, "Aksaray", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 1/274.

lan'ın babası Sultan Mesud vefat ettiğinde Aksaray ve Niğde'nin idaresinden sorumlu olduğunu ve 1155 tarihinden itibaren şehrin yıldızının parlamaya başladığını hatırlayacak olursak, Aksaray halılarının geçmişinin Anadolu Selçuklularının kuruluşundan yaklaşık 75 yıl sonraya kadar gittiğine şahit oluruz.³⁰ Bundan sonra şehrin halı imalatı daha da hızlanmış olmalıdır. Aksaray halıları bölgeyi ziyaret eden seyyahlar ve tarihçiler tarafından da beğenilerek bu ünü hakıyla kazandığını göstermiştir.³¹

Anadolu'da dokunan yahut da Türkmenlerin bölgeye geldikleri göç yollarında dokunan kilimlerle ilgili Ortaçağ ticaretini merccek altına almaya çalışan William Heyd'in kapsamlı çalışmasında tek kelime ile olsun yer almaması kilim konusunu da gündeme getirir. Kilim'in imal edildiği ve satıldığı önemli duraklardan birisi de Selçuklu başkenti Konya idi. İngiliz arkeolog, sanat tarihçisi ve casusu olarak bildiğimiz Gertrude Bell, 1906'da Konya'yı ziyareti esnasında bedesten- den kilim satın almıştı.³²

Anadolu Selçuklu toplumunun dinamizm ve canlılığını sağlayan hususlar arasında yarışmalar ve oyunlar önemli bir yer tutuyor, bu husus hayatın her anında görülüyordu. Aile içinde ana ile kız ip eğirip yün bükmede, halı dokurken düğüm atmada yarışırken, bunu bir oyun ve eğlence haline getirmeyi başarıyordu. Onlar bu davranışları ile verimliliği artırırken, aynı zamanda Haçlı seferlerinin ve Moğol istilâsının yakıp yıktığı acı günlerini bir yandan hafifletmeye çalışıyor, diğer yandan da toplum olarak birliktelik oluşturup, zorlukların üstesinden gelme çabası güdüyorlardı.³³

Bu başlığı genel bir değerlendirmeye tabi tutarsak Frankların hiç de küçümsemeyecek birikimler elde ettiklerini görürüz. Haçlılar, halı ile özellikle Haçlı seferleri vasıtasıyla tanışınca zamanla bu özel ve kıymetli eşyaya olan tutkuları artmış, Avrupa ve daha sonra Amerika'da özel koleksiyonlar oluşturmuşlardı. Umumî koleksiyon olarak da karşımıza Londra'da Victoria and Albert Museum, Viyana'da Museum für Kunst und Gewerbe, Berlin'de Staatliche Museen, Paris'te Musee des Arts Decoratifs, New York'ta Metropolitan Museum of Art çıkmaktadır. Bunlar kadar ehemmiyetli olmamakla beraber, München, Lyon, Milano, Krakovi, Leningrad, İstanbul, Budapeşte, Boston, Philadelphia ve Washington (Freer galerie) şehirleri de sahip oldukları halıları ile ön planda idi.³⁴

2. Anadolu Halıları ile İlgili Bazı Olaylar

Anadolu halıları ile ilgili Bizans, Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerine uzanan olaylar ele almaya çalıştığımız makaleyi daha anlaşılır hale getirir.

³⁰ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-Alâiyye: Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 2/33; Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, çev. F. Nafiz Uzluk (Ankara: Uzluk Yayınevi, 1952), 25; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 233'te Aksaray şehrinin 1170 yılında II. Kılıçarslan tarafından yeniden kurulduğu belirtilir.

³¹ Ebü'l-Fidâ, *Tavvimü'l-Büldân*, çev. Abdulmuhammed Ayeti, (Tahran: y. y., 1349), 437; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1/414.

³² Janet Wallach, *Çöl Kraliçesi*, çev. Püren Özgören (İstanbul: Can Yayınları, 2016), 126.

³³ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı* (İstanbul: MEB Basımevi, 1972), 2/353-354.

³⁴ R. Ettinghausen, "Halı", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 5/130.

1176'daki Miryakefalon zaferinin muzaffer sultanı II. Kılıcarıslan'ın (1155-1192) Ağustos 1192'de Konya'da ölümü üzerine onun kendisine veliyaht bıraktığı I. Gıyâseddin Keyhusrev (1192-1196) tahta çıkmıştı. Babasının en küçük oğlu olmasına rağmen en çok sevdiği evladı olan Keyhusrev, tahta çıkınca emirlere âdeta dirhem ve dinarları saçarak, pahalı hediyeler, kıymetli kumaşlar ve zarif halılar ile onların teveccühünü kazanmaya çalışmıştı.³⁵ Bu olaylardan yaklaşık 40 yıl sonra Konya, mutasavvıf, âlim ve şair Mevlânâ Celâleddin Rûmî (öl. 1273) ile tanışacak ve basit bir halı üzerine oturan bu sūfinin sade giyimi, ipek elbiselere bürünen Konya eşrafını cezbetmişti.³⁶ Bu olaylardan kısa süre sonra 1290'larda bölgeden geçen Marco Polo (öl. 1324), Konya, Sivas ve Kayseri gibi önemli merkezlerde Yunan ve Ermeni ustaların tezgâhlarında en zarif halıların dokunduğunu nakletmişti.³⁷ Oysa Türkmen kadınlarının dokuduğu halıların ünü XVI. yüzyılda dahi her tarafta kendisini gösterecek, Marsilya'dan tüm Fransa pazarlarına dağıtılacaktı.³⁸

Halının adresi her ne kadar İran, Mısır gibi önemli duraklarsa da Bizans'ta da halı dokunduğuna şahit oluyoruz. İmparator Basileios zamanında (867-886) Mora'da imal edilen büyük bir halının varlığı buna güzel bir örnektir. Mora'da yaşayan Danilis isimdeki zengin bir kadın İstanbul'daki bir kilise için burada dokuttuğu halı ile ismini ölümsüz kılmıştı.³⁹

Bizans imparatorlarına gösterilen hürmetle ilgili örneklerde karşımıza çıkan teferruatlar da seferlerin hangi aşamadan geçtiğinin anlaşılmasına katkı sağlar. 1158 yılında önce Kilikya'ya gelerek Ermeni kralı II. Thoros'u itaat altına alan İmparator Manuel Komnenos (1143-1180), daha sonra da 1159'da Antakya'ya ulaşıp buradaki asî Haçlı lideri Renaud de Châtillon'a (öl. 1187) boyun eğdirmişti. İmparator Manuel'in Antakya'ya girişi de oldukça debdebeli olmuş, imparatorluk muhafız alayının süslü ve muhteşem mensupları önde yürürken, bunları atının üstündeki Manuel takip etmişti. İmparator erguvânî mantosuna bürünmüştü ve başında incilerle bezenmiş bir taç taşıyor, halılar serilmiş ve çiçekler serpilmiş yoldan ilerliyordu.⁴⁰

XIV. yüzyılda Anadolu'da dokunan halı ve kilimlerin oldukça revaç kazandığını da hatırlamak gerekir. Osman Bey (1302-1324), bölgenin en güçlüsü olan Bilecik tekfurunu⁴¹ ziyarete giderken yanında hediye olarak obasında dokunan halı ve kilim götürmüştü. Daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'da da revaçta olacak

³⁵ İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye*, 1/39.

³⁶ Ahmet Eflâkî, *Menâkıbu'l-Arifin*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973), 1/488-499.

³⁷ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 332.

³⁸ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989), 1/138.

³⁹ Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, 61.

⁴⁰ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/279-80; Niketas Khoniates, *Historia*, *Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 75.

⁴¹ Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, nşr. Yekta Saraç-Kemal Yavuz (İstanbul: K Yayınları, 2003), 68-70. Halil İnalçık, "Osman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/443'te Osman Bey'in ilk zamanlar Bilecik tekfurunun haraçgüzârı olduğunu belirtir.

olan bu kıymetli Türk halıları, Akdeniz'de Antalya ve Ege'de Balat limanlarından ihraç edilecekti.⁴²

Halı konusu Osmanlı-Bizans ilişkilerine de ışık tutacak detaylarla doludur. Osman Bey, obasında dokunan halıları sevk ederken İnegöl tekfuru Nikola, bunları yağmalayıp Osmanlıların halı ticaretine zarar vermeye başlamıştı. Bunun üzerine Osman Bey de bu değerli ticaret mallarını ve özellikle de halıları Bilecik tekfuru Mihâl'e emanet ederek yaylak dönüşü bunları geri alırdı. Tekfur'un emanetleri muhafaza etmesi karşılığında ise kendisine halı ve kilimler de hediye edilirdi.⁴³ Osman Bey, 1298'de Harmankaya tekfuru olan Köse Mihâl'in kızının düğününe gittiğinde gösterdiği cömertlik kadar getirdiği nadide halılarla da herkesi kendisine hayran bırakmıştı.⁴⁴

Bizans İmparatoru III. Andronikos Palaiologos (1328-1341), 1329'da Gebze yakınlarındaki Palekanon'da Orhan Bey (1324-1362) karşısında büyük bir mağlubiyet alınca halıyla ilgili bir başka ilginç olay karşımıza çıkar. Bu çetin savaşta İmparator, okla baldırından yaralandığı gibi Bizans ordusundaki çözülmeyi ve kaçışları da engelleyememişti. Bundan sonra da çok sık görülmeyen bir yola başvurmuş, kendisini bir halı üzerinde taşıtarak sahildeki gemisine binip İstanbul'a kaçmıştı.⁴⁵ Bu olaydan sonra Bizans çözülmüş ve Orhan Bey tüm Kocaeli'yi ele geçirdiği gibi Bizans'ın 1097'de Haçlıların da desteği ile I. Kılıcarslan'dan zapt ettiği İznik'i,⁴⁶ 1331'de geri almayı başarmıştı.⁴⁷ Orhan Gazi, 1333 yılında İzmit'i muhasara altına alınca İmparator Andronikos, savaşmak yerine barış anlaşması yapmayı tercih etmiş ve bundan sonra da iki taraf arasında hediyeleşmeler gerçekleşmişti. Bu sırada Orhan Bey'in gönderdiği hediyeler arasında İmparator'a dört yıl önce bir halının üzerinde yaralı olarak kaçırılışını hatırlatmak istercesine ipeklî bir Anadolu kilimi dikkat çekmişti.⁴⁸

İmparator VI. İoannes Kantakuzenos (1347- 1354), 1347'de iktidara gelmesinde önemli rolü olan Osmanlı hükümdarı Orhan Bey'e kızı Theodora'yı vererek, ona olan minnetini göstermişti. Orhan Bey, kayınpederinin "Müşterek İmparator" seçilmesini tebrik için yanına genç eşi Theodora'yı da alıp Üsküdar'a doğru yola çıkmıştı. Karesioğullarından kiraladığı bir filo, onu ve ailesini Üsküdar'da kendisini bekleyen Kantakuzenos'un yanına getirmiş ve burada bir görüşme gerçekleşmişti. İmparator'un Üsküdar sahilindeki gemisinde gerçekleşen bu gö-

⁴² Kate Fleet, "Türk Ekonomisi, 1071-1453", *Türkiye Tarihi, Bizans'tan Türkiye'ye*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 1/288.

⁴³ Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 56, 64, 331.

⁴⁴ Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 67, 334; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 44.

⁴⁵ Johannes Kantakuzenos, *Geschichte*, çev. G. Fatouros-T. Krischer (Stuttgart: y. y., 1986), 3/292.

⁴⁶ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington (Farnham: Ashgate Publishing, 2013), 1/133-137; William of Tyre, *A History of Deeds*, 1/152-173; Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 336-342; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 189-190.

⁴⁷ Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas (İstanbul: İgi Kültür Sanat Yayınları, 2009), 193; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 99-101.

⁴⁸ Johannes Kantakuzenos, *Geschichte*, 2/89-90.

rüşmede ziyafetler verilmiş ve değerli halıların üzerine bağdaş kurularak oturulmuştu.⁴⁹

Osmanlı tarihinin olduğu kadar Türk-İslâm tarihinin de en acı olaylarından birisi hiç şüphesiz 1402'de Timur (1370-1405) ile I. Bayezid (1389-1403) arasında yapılan Ankara Savaşı'dır. Bu savaş sonrası Bayezid esir edilip de Timur'un huzuruna getirildiğinde ikisi bir halının üzerine oturarak son Osmanlı askerlerinin de silah bırakması hususunda bir görüşme yapmışlardı.⁵⁰ Bu olayın bir başka akılda kalan tarafı ise Timur'un bu galibiyetten sonra Fransa ve İngiltere krallarına zaferini bildiren birer nâme göndermesidir. Timur, böylece Fransa Kralı VI. Charles (1380-1422) ve İngiltere Kralı IV. Henry'e (1399-1413), Niğbolu'da mağlup oldukları cihangiri alt ettiğini bildiriyordu.⁵¹

Halı üzerinde en büyük güç mücadelelerinden birisi XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar ile Safevîler arasında gerçekleşmişti. İran halılarının bu sırada tek rakibi Anadolu'da dokunan halılar idi ve Safevî topraklarında imal edilenlere göre daha gösterişli, daha ucuz idiler. İki devlet arasında 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Savaşı ve öncesinde başlayan gerginlikler, ticaret yollarını Safevîlere kapatmış, Osmanlı tüccarları Avrupa piyasasına daha da hâkim olmuşlardı.⁵² Bir müddet sonra halı piyasasından daha çok pay almak isteyen Şah Abbas (1587-1629), bu arzusunu Ermeni tüccarları devreye sokarak gerçekleştirmeye çalışmıştı. Avrupa ticareti ile oldukça iyi ilişkiler kuran Ermeni tüccarlar Şah'tan büyük bir ilgi görmüş ve dış ticarete aktif rol oynamışlardı. Azerbaycan'ın Culfa şehrinde⁵³ İsfahan'a getirilen Ermeni tüccarlar için pek çok kolaylık sağlandığı gibi İsfahan'da kendileri için Culfa ismiyle bir mahalle dahi oluşturulmuştu.⁵⁴

İran'daki Ermenilerin halı ticaretindeki bu büyük ağırlıkları nedense Suriye ve Mısır bölgesindeki Ermenilerde görülmez. Urfalı Mateos, Başkomutan Simbad, Müverrih Vardan ve Korykoslu Hayton gibi müelliflerin kitabında halı ile ilgili bir kelime dahi geçmemesi oldukça dikkat çekicidir.

Bu süreç içerisinde İsfahan'dan başka Safevîlerin ilk başkentleri olan Erdebil de halı ticaretinde önemli bir rekabet merkezidir. Erdebil'in gelişmesinin en önemli nedenlerinden birisi de İran'dan Anadolu'ya giden halı ve ipekten alınan

⁴⁹ Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, 57.

⁵⁰ Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 144. Dönemin Timur'u anlatan kaynaklarında halını üzerine oturduklarına yer verilmemesini de belirtelim. Bk. İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, (Bozkırdan Gelen Belâ), çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 316-316; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur, Zafername*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 393-394.

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1982), 1/314; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafername*, 394'te fetihnamelerin İran ve Turan'a gönderildiğinden bahsedilir.

⁵² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/253-277; Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 17/22 (1968), 49-78.

⁵³ Culfa, Nahçıvan'a ait bir yerleşim birimidir. Bk. S. Budagova, *Nahçıvan Diyarının Tarihi Coğrafyası* (Bakü: y. y., 1995), 70-80.

⁵⁴ J. von Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Târîhi*, çev. Mehmed Atâ (İstanbul: İstanbul Matbaa-i Amire, 1947), 8/47; H. R. Roemer, "The Safavid Period, Abbas I", *The Cambridge History of Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 5/262-278.

gümrük vergileri idi. Safevîler'in çöküş döneminde de Osmanlılarla Rusların Gîlân ile Erdebil'i ele geçirme çabalarında da bölgenin halı ve ipek ticaretinin rolü büyüktü. Şah Abbas 1603'te Erdebil'i Osmanlılardan geri aldığı zaman her yıl Osmanlılara değerli halılar yanında 200 yük ipek vermeyi de taahhüt etmiş, bundan dolayı Osmanlılar da 1612'de Erdebil'in Safevîlere ait olduğunu onaylamışlardı.⁵⁵ Yapılan anlaşmalar sonucunda Safevî elçisi Sarı Han, nadide halılar, 100 deve yükü ipek ve bazı hediyeler ve nâmeler ile Diyarıbekir'e gelerek Sadrâzam Nasuh Paşa'ya bunları takdim etmişti. Çok ilginçtir ki, Nasuh Paşa da bu esnada gizlice Safevîler ile halı ve ipek ticareti yapıyordu. Bu istihbarî bilgileri İstanbul'a ulaştıranlar ise Venedik elçisi idi. Tabii yapılan tahkikat sonucunda olayın ciddiyeti anlaşılınca Nasuh Paşa idam edilmişti.⁵⁶

Safevî hükümdarı Şah Abbas'ın 1622'de Doğu Hindistan Şirketi'ne ait İngiliz gemileri ile Hürmüz'den Portekizlileri kovduktan sonra kurduğu Benderabbas Limanı, aynı zamanda halılarının da Batı'ya sevk edildiği bir yerdi.⁵⁷ Söz Doğu Hindistan Şirketi'nden açılmışken, Keşmir'in ipekli dokuma halılarının onları cezbedtiğini ve Hindistan'ı sömürge haline getirmedeki temel gayelerinin de bu husus olduğunu⁵⁸ hatırlatarak bu bölümü sonlandırmak istiyoruz.

3. Seyyahların ve Ediplerin Anlatımında Halı

Haçlılar gelmeden önce ve seferler esnasında Kudüs, Mısır ile Suriye'yi ziyarete eden seyyahların halı ile ilgili anlattıkları dönemin anlaşılmasına önemli katkılar sağlar. Haçlılardan yaklaşık yarım asır evvel Suriye'ye gelen İsmailî filozof, âlim ve şâir Nâsır-ı Hüsrev, bölge halıları üzerinden Suriye, Filistin ve Mısır'ı anlatır. Aralık 1045'te hac yolculuğuna başlayan İsmailî seyyah, bu esnada ilk kez Haçlıların Tyre dedikleri⁵⁹ Sûr şehrinin halılarından bahseder. Sûr şehrinin girişinde genellikle Şîilerin rağbet gösterdikleri bir meşhet; altın, gümüş kandelieri yanında zarif halıları ve kilimleri ile de Nâsır'ın ilgisini çekmişti.⁶⁰

Horasanlı seyyahımızın asıl üzerinde durduğu en önemli şehirlerden birisi Beytül-Mukaddes olarak nitelediği Kudüs'tür. Fatımî idaresi altındaki şehre hayran kalan Nâsır, Mescid-i Aksâ civarına özel bir önem atfeder. Burada Hz. Davud'un tövbesinin kabul edildiği küçük mescidin halıları, çeşit çeşit olarak nitelendirilir ve Harem bölgesine istiğfarda bulunmaya gelen insanlar gibi farklılık arz ettiğine işaret eder. Bu anlatımda tertemiz halıları ile dikkat çeken asıl yer ise Hz. Muhammed'in miraca yükseldiği Mescid-i Aksâ'dır.⁶¹ Hemen onun kuze-

⁵⁵ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/276-277.

⁵⁶ M. Tayyib Gökbiğlin, "Nasûh Paşa", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 9/121-127.

⁵⁷ M. Streck, "Bender-Abbas", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 2/516.

⁵⁸ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 219-220.

⁵⁹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane*, 1/204, 245; 2/35, 46, 96, 105; William of Tyre, *A History of Deeds*, 1/331, 491,514; 2/1-21, 64; Leopold Lucas, *Geschichte der Stadt Tyrus zur Zeit der Kreuzzüge* (Marburg: Hamel, 1895), 65 vd.; Hans Eberhard Mayer, "On the Beginnings of the Commune of Tyre", *Traditio* 94 (1968), 160-189.

⁶⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehap Tarzi (İstanbul: MEB Yayınları, 1967), 49-50.

⁶¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 60-61.

yindeki Kubbetü's-Sahrâ ise ipek halıları ile bu anlatımda özenle yerini alır.⁶² Seyyahımızın dikkatini çeken bir başka mekân ise Halil kentindeki mabettir. Bu mabede Fatimî ordu komutanının⁶³ gönderdiği müstesnâ ipekli halılar özellikle göz kamaştırmıştı.⁶⁴

Nâsır-ı Hüsrev'i asıl etkileyen halılar ise Mısır'da kendisini kabul eden Fatimî Halifesi el-Müstansır-Billâh'ın (1136-1094) sarayında karşısına çıkmıştı. Çağrı Bey (öl. 1059), Gazneli Mahmud (998-1030) ve oğlu Mesud (1030-1041) zamanının görkemine de şahit olmuş olan Nâsır-ı Hüsrev, Kahire'deki sarayın muhteşem zenginliğine hayran kalmıştı. Özellikle her odanın tefrişatıyla uyumlu Rum ipeklisinden dokunmuş zarif halılar, ışığın durumuna göre renk değiştiren eşsiz dokumalar onu fazlasıyla etkilemişti.⁶⁵

Kahire'deki Fatimî sarayını Nâsır-ı Hüsrev'den yaklaşık bir asır sonra bu kez de Şeyzer'de hüküm süren Münkızîler hanedanından tarihçi ve edip Üsâme b. Münkız (öl. 1188) ziyaret etmiş, buradaki ipekli dokuma halılara karşı hayranlığını yinelemişti. 1144'te tam da İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı Haçlılardan ele geçirdiği yıldır.⁶⁶ Dımaşk'ta atabegliğin idaresi kendisine tevdi edilen Muinüddin Üner (öl. 1149), Şeyzerli edibe yaşanan bazı sıkıntılardan dolayı Mısır'a gitmesini tavsiye etmişti. Kahire'de Fatimî Halifesi Hâfız-Lidîñillâh (1132-1149) tarafından karşılanan Üsâme, burada büyük bir misafirperverlik görmüştü. Halife'den 100 dinar tahsisat alan Üsâme, ayrıca onun hamamını da kullanma ayrıcalığını elde etmişti. Kendisine bir ev de tahsis edilmiş ve Üsâme, bu evin halılarından sitayişle bahsetmeyi bir görev bilmışti. Üstelik bu zarif halılar ve rahat yataklar kendisine bağışlanarak büyük bir cömertlik gösterilmişti.⁶⁷

Bölgeye gelen bir başka kişi ise Endülüslü Arap seyyah İbn Cübeyr'dir (öl.1217). Seyyahımız, 1183'te başlayan ve yaklaşık iki yıl süren meşhur hac yolculuğu esnasında,⁶⁸ şahit olduğu bir düğünü anlatır ve oldukça etkilendiği bu

⁶² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 68.

⁶³ Bu kumandanlara Emîru'l-Cüyüş deniliyordu. Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 15/181, 189, 192; İbn Asâkir, *Tarihü Dımaşk*, 41/291; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 5/2239, 2330; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 1/191; 2/449; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* (by: yy., ts.), 1/78, 80-90; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 2/184, 196; Ebü'l-Fidâ, *el-Yevâkîf ve'd-Darb fî Târih-i Haleb* (b. y.: y. y., ts.), 1/32-33; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 20/478; İbn Haldun, *İber*, 4/82-83; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/576; Makrizi, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtimiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 2/259, 268; Ebü Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/226.

⁶⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 74-75.

⁶⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 102.

⁶⁶ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, 297-298; İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*, çev. Ahmet Savran, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992), 68, 74; Yehoshua Frenkel, "The Quran Versus the Cross in the Wake of the Crusade: The Social Function of Dreams and Symbols in Encounter and Conflict (Damascus, July 1148)", *QSA*, 20-21 (2002-2003), 105; Süryani Mikhail, *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Kütüphanesi Tercümeleme Kısım, 1944), 125-127.

⁶⁷ Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr, İbn Münkız Haçlılara Karşı*, çev. Selahaddin Hacıoğlu (İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları, 2006), 16-18.

⁶⁸ Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-müslimîn* (Cidde: Dârü'l-beyânî'l-Arabî, ts.), 323-338; J. N. Mattock, "The Travel Writings of Ibn Jubair and Ibn Batûta", *Glasgow University Oriental*

merasimin satır aralarında Doğu halılarını kullanmaya başlayan Haçlılara atıfta bulunur. İbn Cübeyr, 1184'te dönüş yolculuğunda Sûr şehrinde şahit olduğu Hıristiyan düğününü dünyanın güzelliklerinden biri olarak tasvir eder. Onun anlatımına göre, kadınlı erkekli toplanan Haçlılar, halılar serilmiş gelin evinin önünde toplanmışlardı. Borular, zurnalar ve diğer çalgı aletleri düğüne hoş bir hava verirken gelin, akrabalarından iki Frank arasında bütün güzelliği ile ilerlemişti. Gelin, ipek elbisesi, altın işlemeli ve etekleri yerde sürünen görüntüsü ile baş döndürüyordu. Yine gelinin alnında ve göğsünün üstünde etrafı altınla örülmüş zarif bir bant vardı. Takıları ve süslü elbiseleri arasında bir bulut gibi yahut da güvercinin nazenin kanat çırpışı gibi aheste yürümekte olan gelin, zarif bir halının üzerinde uçar gibiydi. Gelinden pek de geri kalmayan davetliler ise, elbiselerini sürüyerek önden yürürken, arkada onları yine süslü elbiseleri, göz kamaştırıcı takıları ile gelinin arkadaşları takip ediyor ve çalımli bir şekilde ilerliyorlardı.⁶⁹ Ancak Haçlıların Sûr'daki bu neşeli günleri üç yıl sonra Selahaddin'in Kudüs ve sahil şehirlerini fethetmesi ile kesintiye uğrayacaktı. Sûr şehri, bir göç dalgası yaşayacak ve eski neşeli günlerini, Doğu halılarının süslediği evlerinden yükseklen neşeli kahkahaları özlemeye başlayacaktı.⁷⁰

Son seyyahımız ise İstanbul, Kudüs ve Tebriz'de ortaya çıkarak bizlere XVII. yüzyıl İslâm coğrafyasından detaylar sunar. İtalyan araştırmacı, edip ve seyyah Pietro Della Valle (öl. 1652), 1614 yılında çoktandır can attığı Kudüs yolculuğu için İstanbul'a uğramış ve bu arada karşılaştığı olayları yazdığı mektupla İtalya'daki arkadaşı Mario Schipano'ya anlatmıştı. Della Valle, hatıratında İstanbul'da Kapalıçarşı'da gördüğü eşsiz halıları ve onların parlaklığını anlata anlata bitirememişti. Ancak Romalı Della Valle, bir kültür elçisi değil, iyi bir casus idi. Kudüs ziyaretinden sonra uğradığı İran'daki Safevîleri Osmanlı Devleti'ne karşı bir sefere ikna etmeye çalışmış, ancak amacında başarılı olamamıştı.⁷¹

4. Haçlı Seferlerinde Düğünler ve Halılar

Haçlı seferleri esnasında gerçekleşen bazı önemli düğünlerdeki halıların da söz konusu edildiği olaylar, seferlerin anlaşılmasına farklı bir katkı sağlar. Bu konuyu Haçlılar ve Müslümanlar tarafından nakledeceğimiz iki düğünle gözler önüne sermek istiyoruz. Bunlardan birincisi Kudüs Kralı I. Baudouin'in (1100-

→ →

Society Transactions, 21 (Hertford: Walpole, 1965-66), 35-47.

⁶⁹ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 228.

⁷⁰ Ernoul, *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 180-185; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ö. Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 2/446-447; Stanley Lane-Pool, *Saladin and the Fall of the Jerusalem* (London: Independently Published, 1898), 217-235; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 2/393-395; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 398-400; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 59-60; David Jacoby, "Conrad, Marquis of Montferrat, and the kingdom of Jerusalem (1187-92)", *Dai Feudi Monferrini e dal Piemonte ai Nuovi Mondi Oltre gli Ocean*, ed. Laura Bolletto (İskenderiye: Accademia degli Immobili, 1993), 187-238.

⁷¹ Bk. E. Rossi, "Importansa dell'inedita grammatica turca di Pietro Della Valle", *Atti del XIX. Congresso Internazionale degli Orientalisti*, (Roma: y. y., 1938), 202-209.

1118), 1113 yılında yaptığı, hakkında çok konuşulacak bir evliliktir. Bu sırada Baudouin'in şiddetle paraya ihtiyacı olduğu için Kral, çözüm olarak kocası I. Roger'in 1101'deki ölümünden beri kendisine koca arayan Sicilya Salorna prensesi Adelaide del Vasto'ya evlilik teklifinde bulunmuştu.⁷² Bir Kral ile evlenmeye dünden razı olan Adelaide'in şartı, eğer çocukları olmazsa, kendi oğlu Kont Roger'in (1105-1130)⁷³ Kudüs tacının varisi olması idi. Baudouin, bu evliliğin gerçekleşmesi durumunda Prensesin zengin çeyizi yanında Sicilya'nın donanma gücünden faydalanabilecek ve Antakya Normanlarına⁷⁴ karşı da rekabet gücüne ulaşabilecekti. Adelaide'in şartı kabul edildi ve Prenses çeyizini hazırlamaya başladı.⁷⁵

Salerno prensesi Adelaide, 1113 yazında, Akdeniz'in uzun süre görmediği bir ihtişamla Filistin'e doğru yelken açtı. Kendisinden önce antik Mısır'ın son Helenistik kraliçesi VII. Kleopatra'nın Akdeniz'e açılması da bu olaya benzetilmiştir.⁷⁶ Adelaide, büyük bir ihtişam içindeki bir filo eşliğinde, Sicilya'dan Akkâ'ya doğru denize açıldı. 1113-1117 yılları arasında Kudüs kraliçeliği yapacak olan Adelaide del Vasto, provası altın ve gümüş kakmalı galerisinde altın ipliklerle dokunmuş bir halı üzerine uzanmıştı. Kendi gemisinden hiç de geri kalmayan oğluna ait iki gemide de, beyaz elbiseli Arap askerler kendisini takip ediyordu. Zengin yükü ile ambarları dolmuş yedi gemi daha arkadan onlara eşlik ediyordu. Prenses Adelheid, Akkâ'da karaya çıktığı zaman büyük bir ihtişam içerisinde karşılanmış, yollara değerli halılar döşenmiş ve balkonlardan erguvânî sancaklar sarkıtılmıştı. Bu şaşaa arasında yeni Kudüs kraliçesi, sevgi gösterileri ile sonu mutsuzlukla bitecek olan Kutsal Şehir'e gelin gitmişti.⁷⁷ Biz verilen teferruatlardan Sicilya'da hüküm süren Ağlebîler (827-947) ve Kelbîler döneminde (947-1053) Ada'da Doğu'nun nakışlı halılarının dokunduğunu ve daha sonra bu mirası Normanlara devrettiklerini düşünüyoruz.

İkinci düğün örneğimiz ise bu merasimden yaklaşık bir buçuk asır sonra gerçekleşmişti. Sultan Baybars, 1276'da, ölümünden bir yıl evvel sadık dostu

⁷² Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F. Rita Ryan (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 210; Alan V. Murray, "Adelaide del Vasto (d. 1118)", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 15.

⁷³ İleride 1130-1154 yılları arasında II. Roger olarak Sicilya Kralı olacaktır. Bk. Helene Wieruszowski, "The Norman Kingdom of Sicily and the Crusades", *A History of the Crusades*, ed. Kenneth M. Setton (Madison: University of Wisconsin Press, 1969-1989), 2/3-42.

⁷⁴ Bu sırada Antakya'nın Norman yöneticisi Tancred bir yıl evvel ölmüş ve yerine Roger de Salerno geçmişti. Hem Tancred, hem de ondan önceki I. Bohemond döneminde Baudouin'in Normanlarla arası oldukça gergin idi. Bk. Robert L. Nicholson, *Tancred: A Study of His Career and Work in Their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine* (Chicago: University of Chicago Press, 1940).

⁷⁵ Hubert Houben, "Adelaide 'del Vasto' nella storia del Regno di Sicilia", *Bianca Lancia D'Agliano: Fra il Piemonte e il Regno di Sicilia*, ed. R. Bordone (Alessandria: Dell'Orso, 1992), 121-145.

⁷⁶ Kleopatra, Romalı Marcus Antonius'a yetişmek üzere Kydnos'a doğru yelken açtığında Mısır'ın görkemli donanması gözleri kamaştırmıştı. Bk. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2/85.

⁷⁷ Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres*, 210; William of Tyre, *A History of Deeds*, 1/498-496; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane*, 189-191; Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 221; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 146.

Emir Seyfeddin Kalavun el-Elfi'nin kızı Gaziye Hatun ile kendi oğlu el-Melikü's-Saîd Nâsirüddin Muhammed'i evlendirmişti.⁷⁸ 7 gün değişik etkinlikler ve askerî oyunlarla süren bu masalımsı düğünün ayrıntılarını, olayların şahidi İzzeddin İbn Şeddâd'ın (öl. 1285) anlatımında buluruz. Kahire'deki halılarla kaplanmış Meydânu'l-Esved'deki gösteri yapan 2.000 kadar Memlûk, giyindikleri gösterişli elbiselerle göz doldurmuşlardı. Düğünün son anları olan yedinci günde ise Meydânu'l-Esved'deki halıların üzerine dizilen emirlerden kadınlara, hekimlerden vezirlere kadar pek çok kişiye hil'at giydirilmişti. Bundan sonra Baybars'a ait değerli halılarla kaplanmış dört çadıra sofralar kurulup herkese açık büyük bir ziyafet verilmişti. Baybars'ın üzerine oturduğu altın kaplama, gümüş kakmalarla süslü abanozdan yapılmış nadide tahtı ise eşsiz halılar serilerek düzenlenmişti.⁷⁹ Baybars'ın halılarla kapladığı bu meydanda gösteri yapan Memlûkleri 1268'de Antakya Prinkepsliği'ni sona erdirmiş ve yönlerini de Anadolu'yu haraca bağlayan Moğollara çevirmişti. Haçlıların ve Moğolların korkulu rüyası olan bu kudretli Sultan, aslında halılarla kaplı tahtında değil İslâm dünyasının kalbinde oturuyordu. Haçlı seferleri ise 1291'de yönünü Suriye, Filistin ve Mısır'dan başka coğrafyalara yönelterek farklı bir evreye giriyordu.

Sonuç

Haçlı seferleri, Doğu ile Batı arasındaki hayat tarzı, medeniyet farkı yanında etkileşim ve ilişkiler açısından da kendisini gösteren bir süreçtir. İlk Haçlıların Antakya'yı ele geçirdikten sonra karşılaşmış hayran oldukları şeylerden birisi de sabırla dokunmuş Doğu halılarıdır. Bu hayranlık 1099'da Kudüs, 1109'da Trablus, 1124'te Sûr ve 1153'te Askalân gibi varlıklı şehirlerin fethi ile de kendisini göstermiş, ancak bu aşamada Doğu'nun zarif halıları ile zengin olma hayallerine de kapılmışlardır. Musul, Halep ve Dimaşk gibi yerlere sahip olamayan Haçlılar, Mısır gibi başka coğrafyalarda da bu emellerine nail olamamışlardır. Ancak Doğu'nun zarif halıları, Sûr şehrinde yapılan bir Haçlı düğününden Beyrut'taki meşhur İbelin Sarayı'na kadar pek çok mekânda Haçlılara alışmadıkları yeni konforlar sağlamıştır.

Bu süreçte, İskenderiye'den veya bir başka Mısır limanından yüklenen halılar, Avrupa'da imparatorların, kralların ve diğer haçlı lordlarının malikânelerini süslemiştir. Yine Sûr ve Akkâ gibi Suriye limanlarından kalkan gemilerin tacirleri, yükledikleri halılarla Doğu'nun kazanımlarını Batı'ya aktarmış, elde ettikleri kârlar ile de kalkınmışlar, zengin olmuşlardır. Bölgenin halı zenginliğine, lüks ve konforuna; seyyah ve edipler de tanıklık etmişler, hatıralarında dönemin ilginç olaylarını da mercek altına almışlardır. Bu olaylar da Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklardan, birliğe varıncaya kadar farklı kesitlerden hadiseleri mercek altına almıştır. Aslında Haçlı seferlerinde sarayların mutantan salonlarından mü-

⁷⁸ İzzeddin İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 2/82; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 13/301; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 7/269; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 4/9-10; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 15/68; Makrizî, *es-Sülûk*, 2/104.

⁷⁹ İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, 2/82-83.

teväzî evlere kadar her tarafa serilen halılar, dönemin de aynası konumuna yükselmiştir. Müslümanların 710'lardan sonra Endülüs'e, 930'lardan itibaren de Sicilya'ya götördükleri halı kültürü, medeniyetlerin de yolculuğunu ortaya koymuştur.

Türkmenlerin halı dokumacılığı ise komşuları olan Rum ve Ermenilerden öğrendikleri yeni tekniklerle gelişmeye devam etmiş, zamanla Acem halılarını dahi gölgeleyecek konuma yükselmiştir. Bu muvaffakiyette Bizans ile yaptıkları komşuluğun da payı olmuş, Bizans tekfurlarına; hatta imparatorlarına hediye edilen halılar Osmanlıların da kuruluş hikâyesine katkı sağlamıştır. Daha sonra İran'da kurulan Safeviler ile yaşanan olaylar, halı üzerinden yapılan iktisadî savaşları gündeme taşımış, Doğu'nun zengin birikimine sahip toplumların birbirleri ile mücadelelerinin Haçlı seferlerinin gidişatına nasıl olumsuz katkı sunduğunu da ortaya koymuştur. Halının serüveni, Doğu ile Batı'nın yakınlaşmasından çok ayrışmasının da sergüzeştini anlatmış, bizlere Haçlıların sahip oldukları zenginliklerin de şifresini sunmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynaklar

- » Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Târihi*. çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1950.
- » Ahmed Ramazan Ahmed. *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-müslimîn*. Cidde: Dârü'l-beyânî'l-Arabî, ts.
- » Ahmet Eflâkî. *Menâkıbu'l-Arifin*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- » Albert of Aachen. *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*. çev. Susan B. Edgington. Farnham: Ashgate Publishing, 2013.
- » Anna Komnena. *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- » Anonim. *Tarih-i Al-i Selçuk*. çev. F. Nafiz Uzluk. Ankara: Uzluk Yayınevi, 1952.
- » Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- » Aşıkpaşazade. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. nşr. Yekta Saraç-Kemal Yavuz. İstanbul: K Yayınları, 2003.
- » Aslanapa, Oktay. *Halı Sanatının Bin Yılı*. İstanbul: Eren Yayınları, 1987.
- » Avcı, Casim. "Kabile". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24/30-32. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- » Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1959.
- » Bozkurt, Nebi. "Halı". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15/251-262. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- » Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.
- » Budagova, S. *Nahçıvan Diyarının Tarihi Coğrafyası*. Bakü: y. y., 1995.
- » Burnaby, Frederick. *Küçük Asya Seyahatnamesi: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı*. çev. Meral Gaspıralı. İstanbul: Sabah Kitapları Yayınevi, 1988.
- » Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- » Darkot, Besim. "Denizli". İslam Ansiklopedisi. 3/529. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- » Darkot, Besim. "Gördes". İslam Ansiklopedisi. 4/815. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- » Dimand, M. S. "Studies in Islamic Ornament: I. Some Aspects of Omayyad and Early Abbâsîd Ornament". *Art Islamica*, 4 (1937), 293-337.
- » Ebû Şâme. *er-Ravzateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.

- » Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.
- » Ebü'l-Fidâ. *el-Yevâkîf ve'd-Darb fî Târihi Haleb*. b. y.: y. y., ts.
- » Ebü'l-Fidâ. *Tavvümü'l-Büldân*. çev. Abdulmuhammed Ayeti. Tahran: y. y., 1349.
- » Ermoul. *Ernouk Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- » Ettinghausen, R. "Halî". *İslam Ansiklopedisi*. 5/130. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- » Fleet, Kate. "Türk Ekonomisi, 1071-1453". *Türkiye Tarihi, Bizans'tan Türkiye'ye*. ed. Kate Fleet. çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- » Frenkel, Yehoshua. "The Quran Versus the Cross in the Wake of the Crusade: The Social Function of Dreams and Symbols in Encounter and Conflict, Damascus, July 1148)", *QSA*, 20-21 (2002-2003).
- » Fulcherus Carnotensis. *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*. çev. F. Rita Ryan. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.
- » Gordlevski, V. A. *Anadolu Selçuklu Devleti*. çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.
- » Gökbilgin, M. Tayyib. "Nasûh Paşa". *İslam Ansiklopedisi*. 9/121-127. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- » Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- » Hammer, J. Von. *Devlet-i Osmâniyye Târîhi*. çev. Mehmed Atâ. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1947.
- » Heyd, William. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. E. Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- » Houben, Hubert. "Adelaide 'del Vasto' nella storia del Regno di Sicilia". *Bianca Lancia D'Agliano: Fra il Piemonte e il Regno di Sicilia*. 121-145. ed. R. Bordone. Alessandria: Dell'Orso, 1992.
- » Huart, Cl. "Aksaray". *İslam Ansiklopedisi*. 1/274. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- » İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstîâb fî Ma'rîfeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- » İbn Arabşah. *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, (Bozkırdan Gelen Belâ). çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- » İbn Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- » İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- » İbn Bibi. *el-Evâmîru'l-Alâiyye: Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- » İbn Cübeyr. *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- » İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- » İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsiri-him min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- » İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- » İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992.
- » İbn Sâ'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- » İbn Şeddâd. *İzzeddin. Baypars Tarihi*. çev. M. Şerefüddin Yaltkaya. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- » İbn Şeddâd. *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. by: yy., ts.
- » İbn Tağrîberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr: M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- » İbn Vâsil. *Müferrücu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- » İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by: Dâru'l-Fikr, ts.
- » İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- » İbnü'l-Ezrâk. *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*. çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1992.
- » İncalık, Halil. "Osman I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/443-453. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- » Jacoby, David. "Conrad, Marquis of Montferrat, and the kingdom of Jerusalem (1187-92)". *Dai Feudi Monferrini e dal Piemonte ai Nuovi Mondi Oltre gli Ocean*. 187-238. ed. Laura Bolletto. İskenderiye: Accademia degli Immobili, 1993.
- » Jacoby, David. "Economy of the Levant". *Crusades an Ancylopedia*. 374-377. ed. Alan V. Murray. California: Santa Barbara, 2006.
- » Jean de Joinville. *Bir Haçlının Hatıraları*. çev. Cüneyt Kanat. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- » Johannes Kantakuzenos. *Geschichte*. çev. G. Fatouros-T. Krischer. Stuttgart: y. y., 1986.
- » Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâtî'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- » Kırzioğlu, N. Görgünay. *Altay'lardan Tuna Boyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Motifler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1995.
- » Köymen, M. Altay. *Alp Arslan ve Zamanı*. 2/353-354. İstanbul: MEB Basımevi, 1972.
- » Lane-Pool, Stanley. *Saladin and the Fall of the Jerusalem*. London: Independently Published, 1898.
- » Lucas, Leopold. *Geschichte der Stadt Tyrus zur Zeit der Kreuzzüge*. Marburg: Hamel, 1895.
- » Makrizî. *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- » Mattock, J. N. "The Travel Writings of Ibn Jubair and Ibn Batûta". *Glasgow University Oriental Society Transactions*, 21 (Hertford: Walpole, 1965-66), 35-47.
- » Mayer, Hans Eberhard. "Ibelin versus Ibelin: The Struggle for the Regency of Jerusalem, 1253-1258". *Proceedings of the American Philosophical Society*, 122 (1978), 25-57.
- » Mayer, Hans Eberhard. "On the Beginnings of the Commune of Tyre". *Traditio* 94 (1968), 160-189.
- » Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- » Muhammedoğlu, Aliyev Salih. "Erdebil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- » Murray, Alan V. "Adelaide del Vasto (d. 1118)". *Crusades an Ancylopedia*. 15. ed. Alan V. Murray. California: Santa Barbara, 2006.
- » Nâsır-ı Hüsrev. *Sefername*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: MEB Yayınları, 1967.
- » Nicholson, Robert L. *Tancred: A Study of His Career and Work in Their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine*. Chicago: University of Chicago Press, 1940.
- » Niketas Khoniates. *Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- » Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- » P. M. Holt. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- » Pachymeres, Georges. *Bizanslı Gözüyle Türkler*. çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2009.
- » Roemer H. R., "The Safavid Period, Abbas I". *The Cambridge History of Iran*. 5/262-278. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- » Rossi, E. "Importansa dell'inedita grammatica turca di Pietro Della Valle". *Atti del XIX. Congresso Internazionale degli Orientalisti*. 202-209. Roma: y. y., 1938.
- » Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- » Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- » Seyyid Muhammed es-Seyyid. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/563-569. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Sibt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârihi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- » Streck, M. "Bender-Abbas". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/516. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- » Süryani Mikhail. *Süryânî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Kütüphanesi Tercümeler Kısmı, 1944.
- » Şerefüddin Ali Yezdî. *Emîr Timur, Zafernâme*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- » Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- » Tekindağ, Şehabeddin. "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 17/22 (1968), 49-78.
- » Tural, S. *İlmek'e Yansıyan Şiir: Halı-Kilim*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı

Yayını,1999.

- » Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- » Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- » Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1982.
- » Üsâme b. Münkiz. *Kitâbü'l-İ'tibâr, İbn Münkiz Haçlılara Karşı*. çev. Selahaddin Hacıoğlu. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları, 2006.
- » Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- » Wallach, Janet. *Çöl Kraliçesi*. çev. Püren Özgören. İstanbul: Can Yayınları, 2016.
- » Wieruszowski, Helene. "The Norman Kingdom of Sicily and the Crusades". *A History of the Crusades*. 2/3-42. ed. Kenneth M. Setton. Madison: University of Wisconsin Press, 1969-1989.
- » William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- » Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- » Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaüd. b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.